

انٹرویو:

اسلم رسول پوری نال ہک انٹرویو

- ثروت سحر ایڈوکیٹ -

سوال ۱۔ موجودہ سرائیکی ادبی تنقید بارے تو آؤ کیا خیال ہے؟

جواب۔ موجودہ سرائیکی ادبی تنقید زیادہ تر عملی ادبی تنقید ہے۔ نظری تنقید دانستہ فقدان ہے۔ ایندے علاوہ ایہ تنقید عام طور تے تاثراتی ہے تے ماضی یا اہج دیں مختلف ادبی تصویروں کنوں نابلد ہے۔ اتے کتھائیں وی انہیں دا اطلاق نہیں کیا گیا۔ ات واسطے زیادہ تر ایہ ہک ادھوری تنقید ہے۔ جیڑی قاری وچ سوچن دے عمل کوں تحریک نہیں ڈیندی۔ ایہ عملی تنقید زیادہ تر چھین والیں کتابیں دے جائزے یا تبصرے ہوندن یا جزوی طور تے کہیں لکھاری دے کم دا جائزہ۔ سرائیکی وچ نظری تنقید تے کم دار حجان ہوں گھٹ اے البتہ اس حوالے نال میں کجھ نہ کجھ لکھیں۔ بعض تخلیقی لکھاری حالی تائیں اردو کنوں اپنا پاند نہیں پنے چھڑا سکدے۔ اوسرائیکی ادبی تنقید وی اردو وچ لکھدن۔ جیڑی بہر حال سرائیکی زبان وچ ادبی تنقید د امرتبہ نہیں پاسکدی۔ تاہم ”سرائیکی تنقیدی شعور“ دے ناں نال خالد اقبال دی ہک آنکھی کتاب آئی ہے۔ جینکوں سرائیکی ادبی تنقیدی روایت دی تاریخ دے حوالے نال ڈھانچ سکدے۔ ایہ ہک چرگا قدم ہے۔ عام طور تے میڈا خیال ہے۔ جو سرائیکی ادبی تنقید کوں حالی ہوں ساریاں منزلاں طے کرن۔ تاکہ اوڈیں زبانیں دی ادبی تنقید دے نال قدم لا سگے۔ سرائیکی دے نوجوان نقادیں کوں میں آئی اے رچرڈ زفر ایڈ تے پال ڈی مین اتے رولاں بارتھ دے مطالعے دا مشورہ ڈیاں تاں انہیں دا فکری وژن وسیع تھئی۔

سوال ۲۔ کیا شاعری دے موضوعات مخصوص ہوندن۔ (جیویں غزل دے فارسی زبان وچ موضوعات مخصوص ہن) کیا تمام تر موضوعات تے شاعری لکھی وچ سکدی ہے۔

جواب۔ میڈا انہیں خیال جو شاعری دے موضوعات مخصوص ہوندن۔ ایہ بے شمار تھی سکدن، عوام، مرد، عورت، حسن، محبت، جنگ، امن، انصاف، باء مہال، نیکی، برائی، نظریہ حتی کہ جانور پتہ

نہیں کیا کیا۔ ہن تان غزل وچ پرانی فارسی اردو غزل وانگوں موضوعات محدود نہیں رہیے۔ اچ دی نوں سرانیکی غزل وچ اقبال سوکڑی، فریاد ہیری، ممتاز ڈاہر، رفعت عباس، محمد ظہیر احمد اتے سلیم طاہر قیصرانی کنیں بے شمار نوں موضوعات ہن۔ میڈا خیال ہے جو شاعری دے موضوعات وی لاتعداد ہن۔ تاہم انہیں موضوعات تے لکھدے ویلھے شاعر کوں شاعری دے بنیادی تقاضے اتے فن کوں سامنے رکھن ضروری ہے۔ تاہم غزل وچ کجھ حدود دا خیال رکھن ضروری اے غزل کوں کہیں نظریے دے پروپیگنڈے کیے استعمال نہیں کیا ونج سکدا۔ غزل دی ہیئت ایندی اجازت نہیں ڈیندی۔ برصغیر وچ غلطی تان سمجھ گھدا گئے جو غزل ہک اتھنھی صنف اے۔ جیندے لطیف موضوعات ہوندن۔ مثال دے طور تے اسان مئے دے نشے دے موضوع تے غزلیں دے اشعار لکھن مناسب سمجھدے رہ گیوں۔ جیکر مغربی ادب دا مطالعہ کرو تاں انہیں مئے وستی دے موضوعات تے ہوں سوہنیاں نظماں لکھن۔ لہذا غزل دے موضوعات محدود کوئی نہیں۔

سوال ۳۔ تسان کہیں وڈی زبان وچ لکھن دی بجائے سرانیکی وچ کیوں لکھیے؟

جواب۔ اہنی پو لی وچ لکھن خواہ اوکتیلا چھوٹا تے بے وقعت کیوں نہ ہووے۔ ایں خواہش تے کہیں وڈی مگر غیر زبان وچ لکھن کنوں ایں امید کنوں بہتر ہے جو وڈی زبان وچ شہرت تھسی تے تان اچا تھسی۔ اہنی پو لی وچ شاہ لطیف، خواجہ فرید تے شاہ حسین تے کئی انھیں لکھ تے اپنا تان اچا کیے تے اہنی ماہ پو لی کوں وی مرتبہ بخشے۔ ات واسطے میں اہنی پو لی وچ لکھیے۔ جیندے اُتے میکوں فخر اے۔ ویسے تان ایہہ وی آکھیا ویندے جو اہنی پو لی وچ لکھن تان اظہار تے ابلاغ بہتر تھیندے لیکن ایہ کوئی خاص جواز کوئی نہیں اہنی پو لی وچ لکھن اپنا جواز آپ ہے۔

سوال ۴۔ کیا ہک ادیب تے مصور دے احساسات مشترک ہوندن یا مختلف ہوندن۔ کتھانیں صرف Mediam دافرق تان نہیں؟

جواب۔ میڈے نزدیک ساریں تخلیقی فنکاریں دا Source of Inspiration کوئی سگدے۔ ہن تسان کھینے کتھانیں صرف میڈیم دافرق تان نہیں۔ میڈا ایہ خیال نہیں جو ایہ صرف میڈیم دا فرق ہے۔ میں ایہ آکھن وی ضروری سمجھداں جو کہیں فنکاریں دی پیچیدہ تخلیقی صلاحیت اتے مزاج یا انجروی ایند اسبب بندی اے۔ کیوں جو جیر ہلے تخلیق وارد تھیندی ہے تان او تخلیق کار

دی پیچیدہ تخلیقی صلاحیت اتے مخصوص مزاج دے حوالے نال آپنا میڈیم وی نال گھن آندی ہے۔ ات واسطے فنکاریں وچ ایہ فرق پیدا تھیندے۔ میڈی سوچ مطابق مختلف فنکاریں دیں تخلیقات وچ جبرہا جبرہا انداز مثلاً اسلوب وغیرہ ہوندے اووی تخلیق نال خود بخود آندے۔ شاعری وچ مختلف اسلوب تے ڈکشن اتے مصوری وچ مختلف اسلوب نال رنگیں دا مختلف استعمال وی تخلیق آپنے نال گھن آندی ہے۔ علامتیں دا ورتاواوی دا خلیت دے اثر دے تحت ایں قسم دی نوعیت دا ہک سلسلہ ہوندے تاہم بعد وچ اوہنی شعوری کوشش نال فنکار اپنے اسلوب، ڈکشن یا رنگیں دے استعمال کوں بہتر بنیدے یا بہتر انتخاب کریندے۔ تاکہ اوہنا فن پارہ تخلیق دا اعلیٰ نمونہ بن ونجے۔ تمام فنون دی یکتائی دا نظریہ ماضی دی یادگار ہے۔ میں ایں نظریے دی حمایت کرینداں ہر آرٹ دی اوہنی انفرادیت ہوندی اے لہذا تجربہ وی مختلف فنکاریں دا مختلف ہوندے۔ ہک مصور دنیا وچ رنگیں دی گول وچ ہوندے تے ہک لکھاری لفظیں تے مشق کریندے۔ تجربے دی نوعیت انچ انچ ہوون دی وجہ کنوں انہیں *Mediam* دی مختلف اے۔ میڈے نظریے دی تائید فلسفہ سائنس دے مطالعہ کنوں تھیندی اے ہک صدی پہلے فلسفی فلسفہ سائنس دے تحت تمام سائنس دے طریقہ کار دی گول وچ بن لیکن اہج فلسفہ سائنس *Localize* تھی گئے تے فلسفہ فزکس، فلسفہ بیالوجی، فلسفہ نیوروسائنس دیاں شاخاں سائنس آئین تے میں سمجھداں اوہ، مصوری، موسیقی اتے رقص وغیرہ دے نظریاتی مسئلے اپنے اپنے بن ایہہ سب فن دی ہک اصطلاح دے تلے نہیں آندے۔

سوال ۵۔ سرائیکی وچ کافی لکھن دی ہک نویں تحریک اساڈے سامنے آئی ہے۔ ایندے بارے تہاڈا کیا خیال ہے۔

جواب۔ کہیں قومیت دی شناخت اوہنا کلچر ہوندے۔ اتے اوکلچر اوں قوم دا بیانیہ وی ہوندے۔ اتے کلچر دے کئی پہلو ہوندن۔ جیندے وچ اوہنا ادب اتے زبان وی اندی ہے۔ ماضی وچ سرائیکی ادب زیادہ تر شاعری تائیں محدود رہیے۔ اتے سرائیکی شاعری وچ ڈوہڑہ، لوک گیت، مثنوی، واراں، مرثیہ اتے کافی کول بیادی اہمیت حاصل رہی ہے۔ اتے ایں طور سرائیکی قومیت دے ادبی ورثہ دی شناخت تھی ہے۔ کلچر سماجی تبدیلی نال تبدیل تھیندا آئے۔ ماضی وچ سرائیکی کلچر زیادہ تر جاگیر دارانہ رہیے۔ ات واسطے سرائیکی ادب خصوصاً

شاعری وچ ایس سماج دا اثر نمایاں رہیے۔ اہج حالات تبدیل تھی گھنیں اتے سرائیکی کچھرتے پاہر دے کچھر دے ماضی وانگوں اثر پیندا پئے۔ جیندے نتیجے وچ کچھر آئنی شکل دی تبدیل کریندا پئے۔ اتے ایس حوالے نال سرائیکی قومیت دا اہج دا بیانیہ ماضی دے بیانیہ کنوں مختلف ہوی۔ کچھ سرائیکی دانشور سرائیکی بیانیہ اپنے بیان، خیالات تائیں محدود سمجھدن۔ او اہدن اسان اپنے بارے وچ جبرہا کچھ اہدوں او اسان بیانیہ ہے۔ حالانکہ جبرہا کچھری بیانیہ ہوندے تال کچھر دے سارے لوازمات بیانیہ واحصہ ہوندن۔ ات واسطے ماضی دی بجائے اہج دی زبان، سائنس، ٹیکنالوجی دی ترقی دی ایس بیانیہ واحصہ ہے۔ جیندی وجہ کنوں سرائیکی شاعری وچ پرانیال اصناف وی نویں بیانیہ دی روشنی وچ ترتیب پسن۔ اہج سرائیکی وچ نویں کافی دی تحریک خوش کن ہے۔ لیکن بیانیہ دی تبدیلی نال کافی دی فارم تے ہیئت وچ وی تبدیلی دی ضرورت ہے۔ تصوف پرانی کافی دا ہک بیانیہ ہا۔ مگر اہج دی کافی دا ایہ بیانیہ کھینی۔ کیوں کہ تصوف دی تحریک وی ہک مخصوص سماجی دور نال سامنے آئی ہئی۔

سوال ۶۔ کیا سرائیکی زبان ادب دے مستقبل بارے تسال ہر اُمید ہو؟

جواب۔ اتھان میکوں ژاں پال سارتر دا ایہ قول یاد آندا پئے۔ ایندا کوئی یقین نہیں جو ادب امرائے ایندا فقط ہک امکان اے او امکان اے امن دا، سوشلزم دا تے جمہوریت دا۔ ایہ گالھ درست تھی سگدی ہے لیکن ایندے باوجود بعض اوقات بدترین صورت حال وچ وی زبان اتے ادب جیندے رہ گھنیں۔ مثال دے طور تے سرائیکی وسیب دی تاریخ حملہ آوریں نال بھری پئی ہے۔ جنیں اتھان آپنیاں زبان اتے ادب رائج کیتن۔ لیکن سرائیکی زبان جیندی رہی اتے ہر دور وچ لوک ادب تے اکھٹال وی تخلیق تھیندیاں رہیاں۔ جنہیں وچ صدیں دی لوک دانش اہج دی محفوظ ہے۔ تے تخلیقی شاعری وی اپنا وجود برقرار رکھیا۔ زبان اتے ادب وچ آئنی ہک طاقت وی موجود ہے۔ زبان الاون نال جیندی رہندی ہے۔ اگر لوک انیکوں ایندے رہن تاں اونیں مردی اتے اوندے وچ کم از کم لوک ادب دی تخلیق تھیند ارہندے۔ بدترین دور وچ ادب دے جیندے رہن دی ہک مثال اہج دی سامنے ہے۔ فلسطین دے حالات ہک لمبے عرصے کنوں بہوں خراب ہن۔ لیکن اتھوں دا ادب اہج دی آئنی پوری توانائی نال نشا رہے۔ اینویں کولمبیا وچ گمیریل گارشیما مارکیز جہاں عظیم ادیب پیدا تھی گئے۔ بلاشبہ اہج پاکستان دے

کئی علاقے خانہ جنگی دے شکار بن اتے باقی ملک کرپشن تے بد نظمی دا۔ لیکن سرائیکی وسیب وچ اتلا بری حالت کئے نہیں۔ ات واسطے سرائیکی زبان تے ادب ترقی کریندے یمن۔ ایندے نال میڈا اے وی خیال ہے جو خانہ جنگی دی کیفیت دا کئی نہیں ہوندی بہر حال امن دے وقفے اندے رہندن۔ سائنس دے برعکس ادب بحران وچوں گزردیں ہوئیں ہر صورت وچ حیدر رہندے۔ میڈا انہیں خیال جو فوری طور تے سرائیکی زبان تے ادب دے مرن دا ڈر ہے۔ ایندے حیدرے رہن والامکان اتے بہتر مستقبل دی امید بہر حال قائم ہے۔ اگرچہ اتھال ایہ حقیقت آہنی جاہ تے قائم ہے۔ جو حالات دی تبدیلی نال وڈیاں وڈیاں زبانیں تے انہیں دا ادب مر گئے۔ تاہم میڈے واسطے ارمان دی ایہ گالھ ضرور ہے۔ جو سرائیکی وسیب دے ہک چھوٹے خطے ہوں اتے آہنی آزاد حکومت نہ ہوں دے سبب شاید سرائیکی زبان تے اوندی ادب دنیا دیں وڈیں زبانیں اتے ادب وچ شامل نہ تھی گئے۔

سوال ۷۔ کیا ادب غلبے دا ہک ہتھیار ہے؟

جواب۔ دراصل ادب ڈو دھاری تلوار ہے۔ ایہ غلبے دا ہتھیار وی ہے تے مدافعت تے مزاحمت دا وی۔ تاریخ ڈو ہیں قسم دیں مثالیں نال بھری پئی ہے۔ آبادکاریں اتے سامراجی حکمرانیں اینکوں غلبے واسطے استعمال کیجے۔ ایہ آٹھ پراپیگنڈے واسطے استعمال تھیندا آئے۔ جیرھا مظلومیں دے حقوق دی نفی اتے انہیں دی کردار کشی کریندا۔ اتے خود کوں برتر قرار ڈیندا۔ اوں لوکیں دے ذہن وچ نفرت بھری اتے مظلوم عوام کو آپت وچ لڑایا۔ اتے آبادکاریں کوں آپنے غلبے دا موقع ملایا۔ ایندے برخلاف ادب ہک مزاحمت اتے مدافعت دے ہتھیار دے طور تے وی استعمال تھیندا آئے۔ انقلاب روس ویلھے میکسم گورکی دے ناول ”ماں“ کوں لینن نے ”بر محل“ قرار ڈتا۔ جنیں انقلاب کوں سپورٹ کیا۔ اینویں ایشیا، افریقہ اتے جنوبی امریکہ دے سامراج دشمن لکھاریں دیں تحریریں ادب دی ہک مدافعتی رول کوں نمایاں کیا۔ پاکستان وچ فیض احمد فیض، الجزائر وچ فرانس فین چلی وچ پابلو نرودا بلکہ دلش وچ نذر السلام ترکی وچ ناظم حکمت اتے فرانس وچ سارتر دے علاوہ بے شمار انہیں لکھاریں دیاں مثالاں ڈتیاں وچ سبکدین۔ جنیں لوکیں وچ جبر خلاف مدافعتی شعور پیدا کیا۔ بعض اوقات ادب سیاسی یا غیر سیاسی لگدے۔ اتے اوصاف خالص ادب نظر اندے۔ لیکن حقیقتاً

اد قائم غلبے کوں جاری رکھدے۔ اسٹجھا ادب منظوم قصہ کہا نہیں دی شکل وچ ہوندے۔ دنیا دے ہے ادب و انگوں سرائیکی وچ عشقیہ مثنویاں ایندے وچ اندن۔ عام لوک انہیں کوں پڑھ پڑھتے جس چیندن۔ اتے انہیں دیاں اپنے حقوق یا آہنی حالت بدلن ڈ و توجہ نہیں ڈیندا۔ میں اسٹجھے ادب او تھیار سمجھداں جیر ہا غلبے کوں قائم رکھدے۔

سوال ۸۔ تساں ترقی پسندانہ تنقید کنوں اپنا سفر شروع کیتا۔ تو آڈا کیا خیال ہے۔ ہن وی ایہ نظریہ موثر ہے۔

جواب۔ یقیناً ترقی پسندانہ تنقیدی نظریہ حالی وی کافی موثر ہے۔ اس نظریے و انگوں ہے وی ہوں سارے نظریے ہن۔ جنہیں دی آہنی حیثیت ہے۔ ایہ کوئی اٹل نظریہ نہیں کیوں جو کہیں تخلیق دے پچھوں کئی عناصر ہوندن۔ ایہ سماجی ہوں نال نال نفسیاتی وی ہوندن۔ ہک فن پارہ آزاد حیثیت وی رکھدے۔ تے اذنی فارم کوں وی سمجھنا ہوندے۔ ات واسطے میں دی اپنے تنقیدی کم وچ ترقی پسندانہ مار کسی فکر دے علاوہ وجودی، نفسیاتی (تحلیل نفسی) ہستی اتے پس ساختیاتی فکر دے حوالے نال مختلف تخلیقات کوں پرکھن دی کوشش کیتی ہے تاکہ معنی دیاں تمام پرتاں (Layers) واضح تھیں۔ میں سمجھداں جو ترقی پسندانہ تنقید وچ خود کوں صرف تھیم تائیں محدود نہیں رکھنا چاہیدا جیویں جو بعض ترقی پسند نقاد کریندن۔ بلکہ فن پارے دے فنی حسن اتے خصوصیات کوں وی پرکھنا چاہیدا ہے۔ ترقی پسندانہ تنقید دی بنیاد بلاشبہ مار کسی ہے۔ مار کسی نظریے دی روح استحصال دی مخالفت ہے ایہ نویں حالات وچ وسیع مفہوم دی حامل ہے تے ایکنوں تخلیقی انداز وچ ورتن دی لوڑ ہاے۔ میڈے خیال وچ ایندے وچ جمود پرستی دا کوئی عمل دخل کوئی۔ جیویں جو خود نیو مار کسر م اتے نیو لٹ دی صورتحال ہے۔ دلچسپ گالھ ایہ ہے جو اسٹجھو سے، دریدر اتے رولاں بار تھ دی بنیادی طور تے مار کسٹ ہن۔ لیکن نویں حالات وچ انھیں خود کوں ایڈجسٹ کیے۔ میڈی نویں تنقید وی اس صورت حال دی غماز ہے۔ جیڑھی اپنے جو ہر دے اعتبار نال ترقی پسندانہ ہے۔ تاہم میں آکھ سکداں جو روایتی مفہوم کنوں ہٹ تے ترقی پسندانہ ادبی تنقید ہر دور وچ کم ڈے سکدی ہے۔ جیندے وچ اوندے حرکی جدلیاتی اصول کوں قائم رکھیا ونجے۔

سوال ۹۔ ترقی پسندانہ تنقید دے علاوہ وجودی نقطہ نظر نال وی تساں تنقید لکھی اے۔ کیا ایہ

ڈوہیں نظریے متضاد نہیں؟

جواب۔ بلاشبہ میں ادبی تنقید کی کم منہ وچ ترقی پسندانہ حوالے نال کیتم۔ لیکن کچھ وجودی فکر نال وی کیتم۔ وجودیت مارکسزم وانگوں کوئی نظریہ کئے نی بلکہ ہک فکر ہے۔ جیرھی خود تضادات دا شکار ہے۔ تساں البرٹ کامیو، کرکیرگارڈ، ژاں پال سارتر تے ایرک فرام کوں ڈیکھ گھنؤ۔ مذہب پسند کرکیرگارڈ دے برخلاف ژاں پال سارتر اتے اوئے حامی مارکسٹ ہن۔ ات واسطے انھیں دے حوالے نال شعور وجود دے مسئلے مختلف ہن۔ سارتر دے نزدیک شعور دی مقصودیت دا تعلق دنیا دے نال ہے۔ کرکیرگارڈ اینکوں خدا دا شعور قرار ڈیندے۔ وجودیت دراصل انسان دے موضوع نال تعلق رکھدی ہے۔ میڈے خیال وچ موضوعیت اتے معرفیت دا آپت وچ جدلیاتی تعلق ہے۔ میں وجودیت دے سلسلے وچ ژاں پال سارتر دے فلسفے تے ادب کنوں متاثر ہم۔ میڈی کتاب ”تلاؤڑے“ وچ ژاں پال سارتر دے دی فکر دے علاوہ خواجہ فرید دی شاعری وچ وجودی اثرات بارے مضمون شامل ہن۔ زیادہ تر لکھاریں دا خیال ہے۔ جو مارکسیت اتے وجودیت متضاد نظریات ہن۔ لیکن کچھ فلسفیں کوں ایس کنوں اختلاف ہے۔ جیویں جو سارتر دے علاوہ ایرک فرام وی ہے۔ انھیں دا خیال ہے جو مارکسزم دی روایتی تشریح درست نہیں کہتی گئی۔ ایرک فرام دی تشریحات مطابق سوشلزم (انسانی حوالے نال) ہک قسم دی وجودیت ہے۔ تاہم ڈوہیں فلسفے فکر دی بجائے عمل دی بنیادی حیثیت کوں تسلیم کریندن۔ میں چونکہ ترقی پسندیت کوں مارکسزم دی ہک قسم وی بنیاد منن دے باوجود وسیع تر ترقی پسندیت دا حامی ہاں۔ ات واسطے انسانی داخلیت دے مسئلے کوں سمجھن واسطے وجودی حوالے نال بعض ادبی فن پاریں دی تنقید لکھن مناسب ہے۔ اتے ایس طور ایں کم وچ کوئی بنیادی تضاد کئے نی۔ کیوں جو سارا ادبی تخلیقی کم کہیں نظریے دا کلی اتے بنیاد پرستانہ طور تے پابند نہیں ہوندے۔

سوال۔ کیا ہک نقاد وی تخلیق کار ہوندے یا صرف شاعر تے ناول نگار کوں ہی تخلیق کار آکھیا ونج سکدے۔ تنقید تے تخلیق دا Exactly تعلق کیا ہے؟

جواب۔ میڈا خیال ہے جو تنقید ہک تخلیقی کم ہے۔ اتے نسبتاً مشکل۔ کیوں جو شاعر تاں ٹردے پھر دے شعر لکھ سکدے۔ مگر نقاد کوں ہوں پڑھنا ہوندے۔ کہیں نظریے یا تخلیق تے لکھن

کنوں پہلے دل ول اوندی ریڈنگ کرنی ہوندی ہے۔ تے سوچنا ہوندے (گویا اول عمل وچوں لکھنا ہوندے جیوہے وچوں شاعر نظم لکھدیں ہوئیں لکھیا ہا۔) اتے بعد وچ آپریں تخلیقی قوتیں کوں بیدار کرتے لکھنا ہوندے۔ بعض لوکیں وچ ایہ غلط فہمی ہے۔ جو نقاد اعلیٰ شاعری نہیں کر سگدے تے وڈے ناول یا افسانہ نہیں لکھ سگدے۔ ات واسطے اوکھیں تخلیقی صلاحیت دے حامل نقاد نہیں ہوندے۔ لیکن میں انھیں لوکیں کنوں ایہ سمجھداں جو اوکھیں وڈے شاعر، افسانہ نگار اتے ناول نویس کنوں ایہ امید کیوں نہیں کریندے کہ او اعلیٰ تنقید لکھن۔ حالانکہ ایہ وی حقیقت ہے جو کچھ اعلیٰ نقادیں اعلیٰ ناول یا شعر لکھن انگریزی وچ ایندی مثال ٹی۔ ایس۔ ایلٹ تے کارج ہن۔ اینویں باریٹر شاعر وی ہاتے ادبی نظریہ ساز وی۔ تخلیقی کمیں دیاں اپنیاں نوعیتاں اتے صلاحیتاں ہوندن۔ اتے آئنی اوں صلاحیت کوں اجاگر کرن واسطے محنت کرنی ہوندی ہے۔ ات واسطے تخلیقی عمل وچ کوئی شاعر ہوندے کوئی ناول نگار تے کوئی نقاد۔ اتھاں میں شیم خنی دا ایہ قول بیان کریاں جو لوک کیوں ہک بوئے کنوں ایہ امید کریندن جو ادیب دی بوئے تے امر دوی۔ جیویں دنیا وچ اعلیٰ تخلیقی شاعر اتے ناول نگار ہن۔ اینویں ادبی تنقیدی کم وچ اعلیٰ ادبی نقاد وی ہن۔ انھیں وچوں ارسطو، لائیچانس، میٹھو آرنلڈ، کروچے، ٹی۔ ایس ایلٹ تے میری ایڈگلٹن شامل ہن۔ انھیں دا تنقیدی کم اہنی نوعیت وچ کہیں صورت اعلیٰ تخلیقی کم کنوں گھٹ کئے نی۔ میڈا خیال اے جو تخلیق اتے تنقید دا ٹھیک ٹھیک تعلق ایہ ہے۔ جو نقاد ہک تخلیق دے مطالعے دے بعد وڈی جھمی دفعہ اوں عمل وچوں گزر دے اتے بہتر تے مؤثر انداز وچ اوندی تفہیم کریندے۔ جیہی خود آپ ہک تخلیق ہوندی ہے۔ ایندے نال ڈوئیں دا آپت وچ رشتہ جڑ ویندے۔ معروف نقاد آئی۔ اے۔ رچرڈز دا خیال ہا ڈو قسم دیاں زبانیں موجود ہن۔ علامتی زبان دا کم خیالات تے افکار وی ترسیل اے جیڈاں جو وڈی جھمی قسم دی زبان احساسات تے تخیل دی ترجمانی کریندی اے۔ فن ہک جذبات بیان کرن والی زبان اے۔ میں سمجھداں نقاد جذباتی زبان (emotive language) کوں علامتی زبان وچ تبدیل کریندے۔ فن نقاد دی تفہیم توں پہلے Artist-Centred ہوندے تے تفہیم دے بعد Public centred ہوندے۔ اگر تباہی دے ذہن وچ ولکن سٹائی

محمودیت (پرائیویٹ / پبلک) ہووے تاں ایہہ ادیب تے قاری دی ترجمان اے تے نقاد ایندے وچ ہک Conciliator ہے۔

سوال ۱۱۔ جدید ادبی تھیوری کیا ہے کیا سرائیکی ادبی نقادیں کوں ایں کنوں استفادہ کرنا چاہیدا ہے۔
 جواب۔ ادبی تھیوری توں مراد ہے۔ کجھ آئیڈیاز اتے طریقہ بائے کار جو ہرے اسماں ادب دی عملی تنقید وچ استعمال کریندوں۔ تاں اینکوں اتجھے نظری آلات وی آکھ سکدو۔
 حیدرے ذریعے ادب کوں سمجھن دی کوشش کیتی ویندی ہے۔ ایہ دراصل ادبی تھیوری دا کم ہے جو اوں لکھاری اتے اوں دے لکھتیں دے درمیانی رشتیں کوں بیان کرے۔ تے تخلیق دے عمل دی وضاحت کرے۔ ماضی وچ ادبی تنقید کئی حوالیں نال لکھی ویندی رہی ہے۔
 حیدرے وچ تاثراتی، تقابلی، تاریخی اتے سماجی نظریے مقبول رہن۔ لیکن ویہویں صدی اتے خصوصی طور تے ڈوجھی عالمی جنگ دے بعد نویاں ادبی تھیوریاں سامنے آئیں جنھیں وچ روسی فارلزم، مارکسی نفسیاتی (تحلیل نفسی)، وجودی، ساختیاتی، پس ساختیاتی، صنفی اتے مابعد نوآبادیاتی وغیرہ کافی مقبول رہن۔ اتے میں اپنے تنقیدی کم وچ موضوع دی مناسبت نال مختلف تھیوریز دے حوالے نال لکھداں رہیاں۔ ماضی قریب وچ عام طور تے ساختیاتی تے تفکیکی تنقید نسبتاً زیادہ معروف رہن۔ ساختیاتی تنقید سونستانی ماہر لسانیات فرڈیننڈ ڈی ساسر دی فکر کنوں متاثر اے۔ جس زباناں دے ڈھانچے وچ لفظ کوں نشان قرار ڈتے اتے اوں دے ڈوپہلو بیان کیے۔ ادبی تنقید وچ اینکوں رولاں بارتھ نے استعمال کیے۔
 ایندے مطابق معنی وچ افسر اقصیت دی وجہ کنوں لفظ دے مختلف مفہوم پیدا تھیندن۔ بعد ازاں رولاں بارتھ نے مصنف دی موت دا اعلان کیا جو لکھت دی آزاد حیثیت اے۔ پس ساختیات ایندے نال رلدی ملدی ہے۔ ایندا پہلا وڈا مفکر ژاک دیریدا ہے۔ اوں دے مطابق لفظ وچ جتلا معنی پاہر ہوندن اتلا اندر ہوندن۔ انگریزی وچ ایس حوالے نال کافی کجھ لکھیا گئے۔ دنیا بن ہک عالمی وقتی اے تے ماہرین بشریات کوں پہلی دفعہ اتنے وڈے ثقافتی تنوع دا ادراک تھیندا ہے۔ علم دی سماجیات دے مطابق ہر نظریہ اپنے دور دی ترجمانی کریندے۔ ثقافتی تنوع دا دور اضافیت پسندی دا جواز فراہم کیے۔ جدید ادبی تھیوری ادبی تنقید وچ معنی دا اضافیت پسندانہ نظریہ ہے۔ اتے ایہ کثیر المعنی تے یقین

رکھ دے۔ ایندے علاوہ ردِ تشکیلی قرأت مصنف دی موت دا اعلان کرتے اتھارٹی (فنکار) تخلیق کار) دے کردار کوں گھٹ کہیتے۔ رولاں بار تھ آکھیا ہا۔ مصنف دی موت قاری دی پیدائش اے۔ سرائیکی وچ ادبی نقاد اچاں تک تاثراتی تنقید کوں اگوتے نہیں دوجھے۔ میڈا خیال ہے سرائیکی ادبی نقادیں کوں جدید تھیوریز دے حوالے نال لکھنا چاہیدا ہے۔ کیونکہ تنقیدی شعور وچ ارتقادے بغیر سرائیکی ادب دی ترقی ممکن کسے نی۔ موجودہ سرائیکی ادب وچ فکری جمود تے تصوف، ذورِ جہت پسندی دراصل ساڈے نظری تنقید دے بحران دی نشان دہی کریندی اے۔ میں فن وچ فکر دی اولین حیثیت دا قائل ہاں۔

سوال ۱۲۔ کیا ہک نقاد دے نظریات اپنے دور دے ترجمان ہوندن؟

جواب۔ وڈے شاعر تے ادیب عام طور تے اپنے سماجی حالات توں متاثر تھیں کراہیں انہی تحریر وچ اوندی ترجمانی کریندن۔ (لیکن ایہ حقیقت سب شاعریں تے دی لاگو نہیں تھیندی) بالکل اینویں ہک تخلیقی نقاد وی اپنے دور دے نظریات کوں متاثر تھیندے۔ اتے انہیں دی روشنی وچ لکھدے۔ ایندیاں کئی مثالیں اساڈے سامنے ہن۔ اپنے اپنے حالات اتے وقت دے مطابق میٹاکل باختن، جارج لوکاج، ڈاں پال سارتر تے والیر وغیرہ لکھدے رہ گئیں۔ میڈا خیال ہے جو ادبی نقاد کوں تبدیلی تھیندی ہوئی صورت حال اوندے وچ تخلیق تھیند اہو یا ادب اتے بدلے ہوئے نویں ادبی نظریات کوں مسلسل باخبر رہنا چاہیدا ہے۔ اتے تنقید لکھن ویلھے قطعی طور تے کہیں ہک نظریے دی بجائے فن پارے دی صورت حال کوں سمجھ کراہیں اوندی مناسبت نال لکھنا چاہیدا ہے۔ جیویں جو وڈے وڈے نقاد ہمیشہ کریندے آئیں۔ اتے ایں طور کہیں دور دے ادب دی بہتر تفہیم تھی ہے۔ اتے ایں حوالے نال کوئی فن پارہ انہی تخلیق دے نویں عمل وچ وچو گزر دے۔ اتے اوندیاں کئی نویاں خوبیاں اساڈے سامنے آئیں۔ ایں طرح ادب دی کاپیٹ وی تھی سگدی ہے۔ جیندے کیچے صرف نقاد و مدار ہوندے۔

سوال ۱۳۔ تساں ساہتیاتی آپس ساہتیاتی تنقیدی نظریے دے تحت لکھیں۔ ایں فکر دیں کیرھیں پہلو میں تہا کوں متاثر کیتا اتے انھیں دی اہمیت کیا ہے؟

جواب۔ ساہتیات کہیں ادبی متن دی تشریح اتے تجزیہ کرن دا او طریقہ ہے۔ جیندے وچ زبان دے افتراقی نظام کوں سامنے رکھیا ویندے۔ ایہ طریقہ تقریباً سو سال پرانا ہے۔

جیندی بنیادی کتاب کورس ان جنرل لینگوئسٹکس ہے۔ ایہ طریقہ ادب وچ زبان دے عمل کوں سمجھن واسطے استعمال کیتا ویندے۔ ایندے بعد لیوی سٹراس نے اینکوں کچھراتے علم البشریات تے ورتیا۔ دل ایہ نہیں علوم بشمول نفسیات تے استعمال تھیون پئے گیا۔ جیندے وچ ادب وی شامل ہے۔ 1960ء دی دہائی وچ رولاں بارتھ، ژاک لاکاں اتے لوئی آلتھیو سے وی ایس کنوں کم گھدا۔ پس ساختیات دا اگرچہ ساختیات نال ڈوطرفہ (اتفاق تے اختلاف دا) تعلق ہے۔ لیکن ایہ ہک انتہی فلسفیانہ فکر ہے۔ جینکوں عام طور فرامیسی فلسفی دریدا دے حوالے نال منسوب کیتا ویندے۔ دریدا دے نزدیک زبان وچ افتراقی نظام موجود اے۔ نظریہ افتراقیت نیم مادی رائیت دی ہک شکل اے۔ جیندے عملی نتیجہ ادب وچ معنی دی Decentralization ہے۔ ایس فکر نے قاری کوں مصنف کنوں آزاد کر دتا۔ ممکن اے ایس حوالے نال معنی دی تشریح پہلے دی تھیدی آئی ہووے۔ اتے میں خود وی معنی دے پندھ دے سلسلے وچ مختلف نظریات دے حوالے نال ابھو کچھ کریندا آیاں۔ لیکن ایہ نقطہ نظر ردِ تشکیل دے ناں نال باقاعدہ ہک فکر دی شکل وچ سامنے آئے۔ اتے دل ادبی تحریک بن گئے۔ تے ایس میکوں متاثر کیتے۔ اتے میں معنی دی گول دے اپنے سفر وچ ساختیات اتے پس ساختیاتی فکر نال وی کم گھدم۔ میڈے خیال وچ ایس فکر اتے ایندے تحت تھیون والی ادبی تحید دی ہوں اہمیت ہے کیوں جو ایندے ذریعے معنی دے سمجھن وچ ہوں وسعت آئی ہے۔ اتے کہیں تخلیق دے نت نویں معنی ساڈے سامنے آئین۔

سوال ۱۴۔ شاعری کیا ہے؟ کیا معاصر سرائیکی شاعری شاعری دی اہمیت دا علم رکھدن؟

جواب۔ شاعری کیا ہے۔ ایہ یقیناً ہک مشکل سوال ہے۔ میں ہک دفعہ ہک تحریر وچ شاعری دیاں منجھاہ تعریفاں پڑھیاں ہن۔ اتے ہر تعریف کہیں معروف آدمی دی بجی۔ میں ایس مشکل کنوں بچن واسطے شاعری دی انتہائی مختصر، سادہ اتے ابتدائی تعریف کرینداں جو شاعری ادب دی ہک انتہی صنف ہے جیندے وچ روہم وزن ہوندے۔ باقی ساریاں تعریفاں شاعری دے معیار دے حوالے نال ہن۔ جو کہیں تخلیق وچ کتلا حسن، اعلیٰ خیالات اتے زبان دافنی اظہار یا اسلوب ہے۔ شاعری دے معیار دے حوالے نال بیگل اہدے۔ شاعری universal realization of art of mind اے۔ لیکن

میکوں اس تعریف نال اختلاف رہیے۔ ایندے برعکس میں سمجھداں شاعری Local realization of art of mind ہوندی اے۔ میڈے مطابق ہوں سارے معاصر سرائیکی شاعر، شاعری دی اہمیت کنوں واقف ہن۔ ات واسطے کجھ اینکوں اپنے نظریات واسطے استعمال کریندن۔ لیکن اتھاں عام طور تے مشکل ایہ ہوندی ہے۔ جو ہوں سارے وڈے شاعری پروپیگنڈے نال وچ کھڑدن۔ تاہم کجھ اچھے شاعری دی ہن۔ جو او شاعری دے فنی تقاضیں دے پورے احترام نال اپنے مخصوص خیالات کوں بیان کر گھنن۔ انھیں وچوں خصوصی طور تے ممتاز حیدر ڈاہر تے اشوال قابل ذکر ہن۔ اگر شاعری دا مقصد صرف انسان دے داخلی جذبات، احساسات اتے تجربے کوں فنی حسن دے احترام نال بیان کرن ہے۔ تاں اوندے وچ وی کجھ شاعرین دے ناں گھدے وچ سبکدن۔ جنہیں وچوں عزیز شاہدی کجھ تازہ لیکن محدود وحدتائیں اساڈے سامنے اندی ہے۔

سوال ۱۵۔ کیا ادب وچ ارتقا ہوندے۔ تیاں ادبی اقدار دی عالمگیریت دے قائل ہو؟

جواب۔ ادب وچ ارتقا دے حوالے نال سوال ہوں پیچیدہ ہے۔ تخلیقی صلاحیت پیدائشی ہوندی ہے۔ ات واسطے ضروری نہیں جو تخلیقی صلاحیت دے حوالے نال ہومر، کالیڈاس، شکسپیر، شاہ لطیف یا غالب تے خواجہ فرید دے بعد پیدا تھیون والے شاعر تے ادیب انہیں کنوں اکوں ہون۔ تاہم ایہ سبکدے جو ہر آون والے دور دا تخلیقی فنکار اپنی فکر، اسلوب اتے ڈکشن دے حوالے نال ماضی دے کہیں وڈے تخلیق کار دے مقابلے وچ زیادہ موثر تے پسندیدہ ہون۔ اتے وقت دے مطابق اپنی تخلیقی صلاحیتیں دا بھرپور تے موثر اظہار کر گھن۔ مگر تخلیقی جو ہر فطری ہوندے۔ البتہ وقت دے نال سماجی تبدیلیں دی روشنی وچ ہک فکری ارتقا ضرور ہوندے۔ کیوں جو لکھاری کیں نویں موضوعات ہونن۔ اتے اوندے اظہار دے تقاضے مطابق شاعری یا ادب دی کہیں شکل وچ نویاں اصناف سامنے آندن اتے پرانیاں اصناف گم تھی ویندن۔ جیویں قصیدہ یا مثنوی وغیرہ جڈاں جو اوندی جاہ تے آزاد نظم تے سرائیکو وغیرہ سامنے آئین۔ انویں نثر وچ داستان دے مقابلے وچ ناول، افسانہ وغیرہ ایندے علاوہ خاکے، انشائیے وغیرہ وی۔ اساں ایں تبدیلی کوں ادب دے محدود مفہوم وچ ارتقا دے طور تے گھن سگدون۔ لیکن تخلیقی اظہار

دے حوالے نال جو چھوٹا نوکار پہلے ہاتے وڈا نوکار بعد وچ آندے۔ ایہہ طے کرن مشکل ہے۔ میں تہڈے آتے واضح کر ڈیواں میں ادبی اقدار دی عالمگیریت و ناقابل کڈا ہیں نہیں رہیا۔ (ایں وجہ توں ہی میکوں بیگل نال اختلاف با) حسن دا تصور ہر خطے وچ آپنا ہوندے۔ شیت ہک زبان والے بی زبان دے شعر وچ خیال دے حسن کنوں تاں لطف اندوز تھی سکن لیکن زبان دے حسن کنوں صرف اوکوں پولن آلا فیض یا ب تھسی۔ اینویں موضوع بحث دی مناسبت دا تعلق قاری دی تعلیمی پرورش نال اے۔ سرائیکی وسیب دا وی امریکی انڈسٹریلزم دے بارے لکھکے ہوئے ناول اکوں خود کوں اجنبی محسوس کریسی۔ اج دانشوریں سائنس کوں اقدار دے تابع من گھدے تے ادب نال اپنی علاقائی اقدار دے اندر Oprate کریندے۔ علاقائی اقدار توں بالاتر اعلیٰ ادب یا اعلیٰ شاعری واہمہ ہے۔ جیرہا کجھ شاعریں کوں لاحق رہیے۔

سوال ۱۶۔ ادب کیا ہے؟ کیا ادب دا خارجی حقیقت نال تعلق لازمی ہے؟

جواب۔ میں اپنے طور تے ادب دی تعریف ایں کر سکداں۔ جو اوہک اتجھی تحریر ہوندی ہے۔ جینکو فی رتبہ یا قدر حاصل ہوندی ہے۔ ادب وچ شاعری، افسانہ، ناول، ڈرامہ، انشائیہ، سفر نامہ اتے خاکہ نگاری آسکدن۔ میڈے نزدیک کہیں وی ادبی تخلیق دا بہر حال معروضی حقیقت نال تعلق ہوندے۔ اگرچہ اوہوں واضح شکل وچ نظر نہ پیا اندا ہووے۔ ادبی تحریر دا تعلق چونکہ انسان دے داخلی احساسات اتے جذبات نال سمجھیاویندے۔ میڈے نزدیک نقاد واکم ایہہ ہے جو او ادب دا تعلق معروض نال نہ تروٹن ڈیوے۔ لیکن انسان دے داخلی احساسات اتے جذبات باہر کنوں وی متاثر تھیندن۔ ات واسطے ادب وچ خارج دے اثرات موجود رہندن۔ داخلی احساسات عام طور تے کہیں تخلیق وچ اوں ویلھے وڑاندن جیرہلے کوئی فن پارہ علامتی شکل اختیار کر گھندے۔ اتھوں ایہ نہیں سمجھنا چاہیدا جو اوں فن پارے دا خارج نال کوئی تعلق کوئی نہی۔ کیوں جو تمام علامات وی خارج دی نمائندگی کریندن۔ مثلاً رات، سویرا، جھ، پڑی، کجھی وغیرہ وغیرہ۔ ات واسطے ادب دا بہر حال وچ کہیں مضبوط یا کمزور شکل وچ خارج نال تعلق موجود رہندے۔ لیکن کوئی اتجھ فارمولا نہیں تشکیل ڈتا وئج سکدا جو کیرھے واقعے کیرھے خیال دا سبب بن۔ ہک معروف مصور جڈاں ست وئجھا سال دا

ہاوں کنوں کہیں بچھا۔ ایہ بٹنگ بناؤں تے کتنے سالگن۔ اوں جواب ڈاتا: ست و بٹھا سال۔
ایندہ مطلب اے ایہ واضح کوئینی کیرھے رنگ تے کیرھی لائن دے پچھوں کیرھا واقعہ اے۔

سوال ۱۷۔ ادب دی تحلیل نفسی داطریقہ کار کیا ہے۔ اتے ایندی اہمیت کیا ہے؟

جواب۔ تحلیل نفسی تنقید، مطالعہ دا ہک انجھا طریقہ ہے۔ جینکوں پہلے سگمنڈ فرائیڈ اتے بعد وچ
کئی ماہرین نفسیات (لاکاں وغیرہ) نے متن دی شرح واسطے استعمال کیے۔ ادب دی
تحلیل نفسی وچ کہیں افسانے یا ناول دے کردار دا نفسیاتی تجزیہ ہک کیس سٹڈی دے طور
تے کیتا ویندے۔ ایندی مشق فرائیڈ، لیونارڈو ڈاؤنچی دی پیٹنگ مونا لیزا دے بارے لکھ
تے کیتی۔ اتھان میکوں رولاں بارتھ دا ہک قول یاد آندا پئے۔ او اہدے جسمانی مسرت
اتے متن کوں پڑھن دی مسرت آپت وچ جڑیاں ہوئیاں ہوندن۔ ایندی صورت ایہ ہے
جو کلینکل سائیکو تھراپی داگوں کہیں تحریر وچ خواہشات (جنسی خواہش سمیت) الیہ
تجربے، غیر شعوری عقیدے، کوئی خواب وغیرہ دریافت کرتے مصنف دی ذات کوں سمجھیا
وٹھے۔ (اتے فرائیڈ نے کئی ادبی تحریریں دا تجزیہ ایس طور تے کیجے) میڈے خیال وچ
ادب دی تحلیل نفسی ادب دے تجزیے داطریق کار اے۔ کیوں جو کہیں وی تخلیق وچ فنکار
دیاں خواہشات اتے خواب پوشیدہ ہوندن۔ میڈے نزدیک تحلیل نفسی دا عمل ہک وسیع
مفہوم رکھدے۔ لیکن ہوں سارے لکھاریں اینکوں فرائیڈ بن نقطہ نظر تائیں محدود رکھینے۔
جیندی وجہ کنوں ”شرقاء“ نقاد ایں پاسے نہیں امدے۔ تحلیل نفسی کوں اگر وسیع تر مفہوم وچ
استعمال کیتا وٹھے تاں جنس دے علاوہ ادب وچ لکھاریں دے ہوں سارے خواب اتے
خواہشات دریافت تھی سکن۔ اتے نہ صرف اسان فن پارے دے معنی کوں بہتر سمجھ سگوں
بلکہ مصنف دیاں لکیاں ہوئیاں خواہشاں وی دریافت کر سگدوں اتے ایس طور اسٹاڈے
اتے کئی خفیہ راز وی افشاء تھیوں۔ عموماً ہک فن پارے دی تحلیل نفسی کر بندیں ہوئیں
اوندے تخلیق کار دی شخصیت کوں سامنے رکھیا ویندے۔ لیکن میں تنقید وچ نواں رویہ اختیار
کیجے میں فن پارے دے تحلیل نفسی کر بندیں ہوئیں اوندے مصنف کوں پس پردہ رکھداں۔
سوال ۱۸۔ کیا حسن جنس دی تخلیق ہے؟ حسن اصل وچ کیا ہے؟ اتے ایندا ادب نال کیا تعلق ہے؟
جواب۔ حسن کہیں چیز دی ظاہری صورت یا اعضاء دی اوصفت ہے۔ جیرھی اوں چیز کوں قابل قبول

بنیدی ہے۔ اتے انسانی احساسات خصوصاً نظر کوں خوشگوار لگدی ہے۔ فرائیڈی کتب نگار وچ حسن کوں جنس دی تخلیق سمجھیا دیندے۔ ایہ ہک محدود نظریہ ہے۔ لیکن میڈے خیال وچ ایندا تعلق انسان وچ ادراک دی اول صلاحیت نال ہے۔ جیرہا جمالیات دے شعور نال وابستہ ہے۔ تاہم ایندے صرف ادب نال گہرا تعلق ہے بلکہ ہر قسم دے آرٹ نال وی ایندا تعلق ہے۔ بلکہ ایہ آرٹ دی بنیاد بنیدی ہے۔ کہیں چیز دا حسن چونکہ انسان دے احساسات کوں خوشگوار لگدے اتے اوندے وچ مسرت دا سبب بندے ات واسطے ادب دا کوئی فن پارہ جیرہا انسان دے جذبات تے احساسات کوں بیدار کرتے مسرت دا سبب بندے او ایندا حسن ہوندے۔ تاہم حسن دا قطعاً کوئی معروضی یا موضوعی معیار مقرر نہیں کیتا وچ سکدا۔ جو زف سائن دا قول ہے جو حسن دا کوئی معیار کئے نی۔ بلکہ ہر کہیں دا اپنا معیار ہے۔ ایندے نال ملدے جلدے خیالات برطانوری لکھاری تے مفکر جارج ایڈورڈ مور دے ہن جیرہا حسن دے وجدانی نظریے دا مبلغ اے۔ مور دا خیال اے حسن خیر وانگوں ناقابل تعریف شے ہے۔ جیرہی ہوں سادہ اے۔ انسان وچ ہک صلاحیت (جینکوں او وجدان آہدے) رکھی گئی اے۔ جیرہی انسان کوں حسن دی شناخت تے اوندی Appreciation دے قابل بنیدی اے۔ میڈا خیال اے ایں ”وجدان“ دی تشکیل ہر انسان دی آئنی آئنی ثقافت وچ تھیندی اے۔ اسان حسن کوں انسان وچ وی ڈیکھ سکدوں تے فطرت وچ وی۔ گوریں اتے کالیں وچ حسن دے آپنے آپنے معیار ہوندن۔ بلاشبہ ادب دا جو ہر لسانی اے۔ ایندے حسن نال قائم رہندے تے بقا پیندے۔ لیکن ادب وچ حسن دا معیار وی ہر قاری دے اپنے اپنے معیار دے مطابق ہوندے۔ ات واسطے انہیں دے ادبی ذوق وچ فرق نظر دے۔ جنس ہک انسانی جبلت اے تے اٹل حقیقت اے۔ جنس اتے ادب دا وی بہر حال آپنا تعلق ہے۔ اتے ایندے وچ وی حسن کوں مرکزی حیثیت ہوندی ہے۔

سوال ۱۹۔ جمالیات دا مطالعہ تال ادیب کیسے مفید تھی سکدے۔ کیا فلسفہ زبان دا مطالعہ وی ہک ادیب کیسے مفید تھی سکدے؟

جواب۔ ہک ادیب دے اظہار دا ذریعہ زبان ہوندی ہے۔ ات واسطے زبان تے قدرت حاصل کرن ہک ادیب واسطے ضروری ہے۔ فلسفہ زبان انوں وی واقفیت وی ادیب دے کم

آسکدی ہے۔ افلاطون نے اپنے کب مقالے وچ ایس سلسلے وچ بعض بنیادی مسائل بیان کیتے۔ جیرھے زبان کنوں پیدا تھیندن۔ توڑے جو لفظ تے معنی دا تعلق رضا کارانہ ہے۔ لیکن ایندے بعد ایہ سمجھن مشکل ہے جو کب انسان لفظ دا علم اتے سمجھ کیوں حاصل کریندے۔ فلسفہ زبان کوں ترے حصیں وچ تقسیم کیا ویندے۔

1- semantic

2- Theory of reference

3- Pragmatics

فلسفہ زبان وچ زیادہ تر بحث آون والے Semantics دے مسائل ہن۔ ایندے وچ لفظ تے معنی دے تعلق دی وضاحت کیتی ویندی اے۔ ہر لفظ مخصوص معنی کیوں پیدا کریندے؟ اوہیں کیسے نظریہ معنی دیاں مباحث باثر تھی سگدن۔ اولفظ تے معنی دے رشتے کوں سمجھ تے نویں نویں تجربات کر سگدن۔ جیویں لوئی بورضیس دی مثال اساڈے اگوں اے۔ theory of reference زبان تے حقیقت دے درمیان تعلق کوں واضح کریندے۔ ایس دے بارے امریکی فلسفی 'کرپکے' دیں لکھتیں دی اہمییت اے۔ جیکر اساڈے ادیب ایندا مطالعہ کرن تاں انھیں دالسانی شعور بہتر تھی سگدے۔ Pragmatics دا موضوع زبان دا عملی استعمال اے۔ ایندی بنیاد جے۔ ایل۔ اسٹن رکھی ہئی۔ زبان صرف حقیقت کوں بیان نہیں کریندی بلکہ ایندے ذریعے اساں کم دی کریندے ہمیں انھیں کوں لسانی افعال آکھیا ویندے۔ ایندا مطالعہ اوہیں تے شاعریں کیسے ہوں ضروری اے۔ اجاں مغرب دے ادیب دی فلسفہ زبان دے مطالعے دی اہمییت کنوں پوری طرح واقف کوئینی۔ زبان ہوں سارے خیالات کوں بہتر طور تے بیان نہیں کر سگدی۔ مثلاً رنگیں کوں ڈیکھن تے زبان دے ذریعے بیان کرن وچ ہوں فرق اے۔ بلکہ بعض اوقات زبان گمراہ کریندی ہے۔ اگرچہ ایہ خطرہ ہر جاہ تے پاتا ویندے۔ لیکن خاص طور تے کہیں متن وچ اتے عام طور تے عالمانہ تحریریں وچ۔ کیوں جو بعض اوقات اوندیاں درست وضاحتیں دی بجائے غلط تے کوڑیاں تعبیریں سامنے آئدن۔ خصوصاً تمثیلات دے سلسلے وچ۔ فلسفہ زبان تے ہوں سارے وڈے وڈے فلسفیں کم کیسے۔ جیندے وچ زبان

دے ہوں سارے پہلو اساطیر کے سامنے آئیں۔ اتے ایہ ہک ادیب واسطے مفید تھی سکدن۔ انہیں فلسفیں وچوں افلاطون، جان لاک، فریگی، نیٹھے، برٹنڈرسل، وگن سٹائن، کوئیں، چومسکی اتے سول کرپکے قابل ذکر ہن۔ میڈے خیال وچ ہر پڑھے لکھے اعلیٰ ادیب کوں خصوصی طور تے وٹ گن سٹائن، آسٹن، اتے چومسکی کوں ضرور پڑھنا چاہیدا ہے۔ چومسکی دے لسانی نظریات ادب وچ Minimalism دے نظریے کوں مقبول بنائے۔

سوال ۲۰۔ کیا ادیب صرف دنیا کوں متاثر تھیندے یا ڈوجھے علوم فنون وی اوکوں متاثر کریںدن۔ ادب فن (موسیقی، مصوری) دے درمیان ڈائیلاگ ادب کیجے مفید تھی سکدے؟

جواب۔ بلاشبہ ادیب دنیا یا ڈوجھے لفظیں وچ معروضی حالات کنوں متاثر تھیندے بلکہ حقیقت ایہ ہے۔ جو ایہ معروضی حالات اوندے وچ لکھن دی تحریک پیدا کریںدن۔ اتے کوئی معروضی صورت حال یا واقعہ اوندی تخلیقی صلاحیتیں نال رل تے کہیں وی فن پارے دی شکل وچ اساطیر کے سامنے آندے۔ میڈا خیال ہے جو ڈوجھے علوم دامطالعہ یا اوندے نال تعلق کہیں وی فنکار دی تخلیقات کوں بہتر مقام ڈیون وچ مفید تھی سکدے۔ اتے بعض اوقات اساکوں وڈے شاعریں وچ ایندے اثرات نظر آئیں۔ آج دے دور وچ اشوال اتے ممتاز حیدر ڈاہر دی شاعری وچ انھیں دی وسعت مطالعہ اتے ڈوجھے علوم نال واسطہ صاف نظر آندے۔ جیہ تائیں مصوری وغیرہ دا ادب نال تعلق ہے تاں میڈا خیال ہے جو ایہ سب فائن آرٹس ہن تے ہک بے نال جڑے ہوئے ہن۔ اتے انھیں سب دا

source of inspiration کو تھی ہے۔ لیکن اظہار دا وسیلہ مختلف ہے۔ ات

واسطے آرٹس دا اچھا ذوق رکھن والا ہک ادیب مصوری وغیرہ کنوں تحریک گھن سکدے۔

اتے اینویں ہک مصور کہیں شاعر یا افسانہ نگار دی کہیں تخلیق کنوں تحریک گھن سکدے۔

ماضی وچ ایندیاں کئی مثالیں موجود ہن جو اعلیٰ مصوریں ہوں سارے شعریں کوں آہنی

ہینگ دا موضوع بنائے۔ جیویں عبدالرحمن چغتائی نے غالب دے شعریں دیاں تصویراں

بنائیں۔ فارسی ادب دے وڈے شاعریں کوں مصور کیتا گئے۔ فردوسی دا شاہنامہ

یا قاعدہ مصوری دی صورت وچ ملدے۔ جیہ تائیں شاعری تے موسیقی دی کالج ہے۔

انھیں دا تعلق لازم ملزوم ہے۔ اتے کوئی گلوکار شاعری دے بغیر اپنے فن دا مظاہرہ نہیں کر

سگدا۔ اتے راگنیں یا خالص موسیقی، تعلق دی ماتریں نال ہے۔ جیڑھے شاعری واسطے بنیادی وزن واکم ڈیندن۔ اتے ایس طور ایہ ہک پے نال جڑے ہوئے ہن۔ میڈا خیال ہے جو ادب یعنی مصوری، موسیقی اتے شاعری دے درمیان کہیں نہ کہیں شکل وچ ڈائلاگ بہر حال جاری رہندے۔

سوال ۲۱۔ کیا تصوف سرائیکی ادب دا جوہر ہے؟

جواب۔ میڈا انہیں خیال جو تصوف سرائیکی ادب دا جوہر ہے۔ ایہ شاعری کنوں ہٹ تے نثر وچ گھٹ نظر اندے۔ ماضی دی مرثیہ نما شاعری اتے نثر وچ ایندا اثر نہ ہون دے برابر ہے بلکہ اتھاں مرثیہ دی مقبولیت سرائیکی وسیب دے اپنے ڈکھیں دا علامتی اظہار ہے۔ کہیں ادب دا موضوع اپنے سماجی حالات دے مطابق ہوندے۔ اتے ہر دور وچ آپنا ہوندے۔ ستارھویں صدی کنوں ویسویں صدی تاں سندھی، سرائیکی اتے پنجابی شاعری بلاشبہ جزوی طور تے تصوف نال وابستہ رہی ہے۔ اوں ایںکوں آپنا موضوع بنائے۔ حالانکہ ایس کنوں ہٹ تے رومانی شاعری وی تھیندی پی بنی۔ مگر صوفیاء دی مقبولیت دی وجہ کنوں تصوف دا اثر نشاں تھیا۔ ایس کنوں پہلے سرائیکی شاعری دا موضوع عوامی مزاج دی نمائندگی بنی۔ جیڑھی لوک گتیں وچ نظر اندی ہے۔ دل ایہ مثنوی دے دور وچ اپنے مخصوص انداز نال ظاہر تھئے۔ اگر تصوف سرائیکی شاعری دا جوہر ہوندا تاں غیر صوفیانہ شاعری ڈوہڑے اتے مٹھی کڈا ہن عوام وچ مقبول نہ تھیندے۔ اتے نہ مرثیہ کنوں مقبولیت ملدی۔ ابج دے دور وچ سرائیکی ادب (شاعری تے نثر) وچ تصوف دا عنصر ہوں گھٹ ہے۔ سوائے ایندے جو کجھ مخصوص شاعر اپنے مخصوص افادات دے تحت ایندا احیاء کرن دی کوشش کریندے ہن۔ جیڈاں جو مجموعی سرائیکی ادب دا موضوع تصوف کئے نی۔ ابج کل قوم پرست اتے ترقی پسند شاعری دار، حجاج عام ہے۔ جیندا مقصد اپنی دھرتی نال محبت اتے جبر کنوں عوام دی نجات ہے۔ خواجہ فرید دی شاعری وچ وی ایہ اثرات نمایاں شکل وچ اندے پئے ہن۔ خواجہ فرید دی شاعری دا جوہر تصوف ہا۔ یا یعنی روایات، دھرتی تے ثقافت نال ہا۔ ایندا فیصد میں اپنے تحریریں وچ کرن دی کوشش کیتی اے۔ ات واسطے میں آکھ سگداں جو مجموعی طور تے سرائیکی ادب دا

جو ہر تصوف ہر گز نہیں رہیا۔ تصوف اپنی مخصوص سریت پسندی دے والے نال ظاہر تھیندے ہے جبرہا مخصوص حالات وچ سامنے اندے۔ اتے مجموعی انسانی جذبات نال ایندا جزوی تعلق ہوندے۔ ایندے علاوہ ماضی وچ ایہ شعر آکھن دا ہک پسندیدہ موضوع رہیے۔ جیویں جو قول ہے تصوف برائے شعر گفتن خوب است۔ لیکن اہج جدید سائنس تے ٹیکنالوجی حالات بدل ڈتن۔ اہج دے تقاضے ہن تے معاصر فلسفیں تصوف دا مابعد الطبعی نظام کوں کاذب ثابت کیے۔

سوال ۲۲۔ کیا مابعد جدیدیت، جدیدیت دار عمل ہے۔ کیا عقلیت، سائنس اتے دلیل کوں مستقل طور تے مسترد کرن انسانی تہذیب کوں راس آؤسی۔

جواب۔ ماضی وچ انسان سائنسی تے عقلی فتوحات بارے پُر امید ہا۔ اوں سوچ گھدا ہا۔ جو ہن اسال اپنے سارے مسائل حل کر گھنوں مگر اوندی ایہ امید پوری نہ تھی۔ اتے ڈوجھی عالمی جنگ تاں سارے انسانی خواب بھن سٹھے۔ ایں صورت وچ انسان نے دل سوچا۔ جدیدیت دا جبرہا فکری تے سائنسی جبر ہا۔ اوں نے جبرہا معاشی اتے ثقافتی نظام ترتیب ڈتا وندیاں وی کامیاں سامنے آیاں۔ ات واسطے مابعد جدیدیت انہیں خامیں یا خلاء کوں پُر کرن دی ہک صورت ہے۔ مثلاً پوری دنیا تے ہک سسٹم لاون دی کوشش کیتی گئی۔ جبرہی ممکن نہ تھی۔ چھوٹی زبانیں اتے کلچرز کوں ماریا گیا۔ حالانکہ ہزاراں سالاں کنوں انسان اپنے اپنے کلچر اپنے روایات وچ حیاتی گزریندا آیا۔ اتے اپنے اپنے زبانیں نال جیندا رہیا۔ ایندے علاوہ مقامی طریقے نال علاج معالجہ تھیندا آیا کوئی ایلو پیٹھک نسخہ ضروری نہ ہا۔

وقت دی تبدیلی نال مہایانیں وچوں کچھ ول وی جیندے تھی آؤسن۔ لیکن ایہہ صورت حال وی چنگی تھی ہے۔ جو چھوٹے چھوٹے بیانیے، کلچرز، روایات اتے زبانیں کوں جیوندہ حق ملے۔

جبرہا مابعد جدیدیت و انسٹل انسانی واسطے کارنامہ ہے۔ اینویں بہوں سارے آباد کاریں دے استحصالی حربے وی مظلوم قومیں تے ظاہر تھین۔ جو کیوں انہیں دے مفاد دے ناں تے انہیں کوں لٹیا گئے۔ میڈے خیال وچ مستقبل وچ گرینڈ اتے سال نیر نیوز (بیانیے) نال نال جیندے رہسن۔ اتے ایہہ ہر زبان، روایت، فکر اتے ثقافت کوں زندہ رکھن دی گالھ ہوی۔ میڈے خیال وچ دلیل کوں خدا حافظ آکھن ہک انتہا پسندانہ نقطہ نظر ہے۔ شایدا ت

واسطے جرمن فلسفی ہیرماں ایچ وی کچھ ”مہایمانیے“ دے قائم رہن تے ایمان رکھدے۔

سوال ۲۳۔ کچھ لکھاریں دا خیال ہے۔ جو تنقید بک ”سندھ“ تریت وانگوں ہے۔ جیڑھی خود بال نہیں جن سکدی۔ صرف دانی واکم کریندی ہے۔

جواب۔ تساں کہیں وجہ کنوں ناں گھدے بغیر جیڑھے لکھاری واکم کر کیتے او خود بک چنگا تخلیقی ادبی نقاد ہے۔ میں ایس سوال دے جواب وچ خود تھا کون او اندا ای حوالہ ڈیندا پیاں۔ جو خود او ندی تنقید وی کتاب وی ایج کل وچ سامنے آئی ہے۔ ماضی وچ کچھ لکھاری اینویں سمجھدے ہن۔ لیکن ایج دی دنیا وچ ادبی نقاد ہووے یا کہیں بے علم وادگوں بذات خود بک تخلیق کار سمجھیا ویندے۔ اتے نقاد وی حیثیت ہر حال تسلیم کر گھدی گئی اے۔ تخلیق دے بنیادی عناصر وچ اعلیٰ تخیل، جذبہ اتے زبان دی قدرت وی وجہ کنوں لفظیں وادروست انتخاب تے استعمال ہنر سمجھیا ویندے۔ اگر ایہ وی بک اعلیٰ تخلیق وانگوں تنقید وچ موجود ہوون تاں او وی تخلیق وادرجہ رکھدی ہے۔ اتے سمجھاں بے شمار مثالیں اساوے سامنے اندیاں رہندیں۔ نقادوں بک عام شاعر، مصور وغیرہ دی نسبت زیادہ ذہنی تے تخلیقی عمل وچوں لکھنا ہوندے۔ او کہیں تخلیق دی اصل صورت حال کون جانشن واسطے او ندے انہیں فنی کمزوریں کون وی دریافت کریندے جیڑھیاں کہیں فن پارے وچ پاتیاں ویندن۔ نقاد بک تخلیق کار دے پچھوں وی ٹر دے تے اگوں وی۔ پچھلی صورت دی تفہیم آسندھ ادب یا فن پارے کون زیادہ بہتر اتے موثر شکل ڈیون واسطے رہنمائی داسب وی ہندی اے۔ انسانی زندگی دے ہزاریں سالیں دے ارتقادے دوران انسانی صورت وی بک بہتر اتے سوہنی شکل اختیار کریندی آئی ہے۔ تنقید، ادب دی تخلیق وچ ارتقادا بنیادی عنصر ہے۔ جیڑھا پہلے کنوں زیادہ سوہنا چاون والے پال داسب بندے۔ کیوں جو انسانی شکل دے ارتقاد وچ انسانی خواہش اتے شعور دا وی بک دخل ہے۔ جیڑھا تنقیدی شعور دی بنیاد ہے۔ ایہو تنقیدی شعور تخلیق وچ بک سمجھا مشکل تخلیق عمل ہے۔ جیڑھا پچھلے تجربے یا علم نال بدلے اتے مستقبل دے حالات وچ نویں ادبی فیچر سامنے اندن۔ ایہ بک محنت طلب اتے شعوری عمل ہے۔ جیڑھا کہیں وی بے تخلیقی عمل کنوں زیادہ پیچیدہ، مشکل اتے گہرا ہوندے۔ جذال جو بہوں سارا خالص تخلیقی عمل او ندے مقابل نسبتاً سطحی ہوندے۔ تاہم ہر تنقیدی عمل ایس مقام تے نہیں

ہوندا۔ جیویں جو ہر تخلیق وچ تخلیقی عمل اپنے حقیقی جوہر نال سامنے نہیں اندا۔ تنقید کوں بانجھ ترمیم قرار دے یوں ہک پرانے اتے غیر منصفانہ رویہ دے علاوہ بیا کچھ نہیں۔ البتہ میڈے نزدیک تنقید ہک تخلیق کار واسطے کوڑا گھٹ ہے۔ جیرہا حالی تائیں پوری طرح نگلیندا انھیں پیا۔ حالانکہ نسل انسانی دا پورا علمی، ادبی اتے فنی ارتقا تنقیدی عمل دامر ہون منت ہے۔

سوال ۲۳۔ تساں آئینی ادبی تنقید کوں کیا ناں ڈیندو؟

جواب۔ ماضی وچ رائج تاثراتی تنقید دا خاتمہ تھی گئے۔ میں اینکوں ہک قسم دی تنقید دی موت قرار ڈینداں۔ ایندے بعد تنقید دا نواں انداز سامنے آئے جینکوں معاصر یا پوسٹ سٹرکچرل تنقید آکھیا وچ سبکدے۔ جسیں ماضی دی انداز تنقید دا خاتمہ کر ڈتے۔ ہن پوسٹ ماڈرن رویہ دے حوالے نال ڈٹھا وچے تاں نقاد دی ہک انداز وچ موت واقع تھی ہے۔ ہن نقاد کوئی judgement نہیں ڈیندا او آئینی رائے ڈیندے جسیں کئوں قاری اختلاف کر سبکدے ہن نقاد دا فیصلہ آخری نہیں ہوندا۔ میں ایں گالھ تے یقین رکھداں۔ ات واسطے اپنے کہیں تنقیدی فیصلے کوں آخری قرار نہیں ڈینداں۔ اوں کئوں مختلف رائے وی رکھی وچ سبکدی اے۔ ات واسطے میں آئینی تنقید کوں پوسٹ ریڈیکل تنقید ابدال۔ جیندے وچ نقاد دا فیصلہ حتمی نہیں ہوندا۔

سوال ۲۵۔ تہاڈے نزدیک شاعری دی زبان کینجھی ہوونی چاہیدی اے۔

جواب۔ شاعری دی زبان غیر منطقی، غیر استدلالی، اتے ہک حد تائیں گمراہ کن ہونی اے۔ ایہ واقعات دے خلاف ہونی ہے۔ کہیں منظر دی نقشہ کشی ہوں رومانوی ہونی ہے۔ مگر حقیقت وچ او منظر اونویں نہیں ہوندا۔ خواجہ فرید دی شاعری وچ رویہ دا منظر باغ و بہار ہے۔ لیکن رویہ حقیقتا باغ و بہار نہیں۔ ایہ ہک غیر حقیقی، رومانوی اتے فرضی زبان دا نتیجہ ہوندے۔ لیکن ایہ مبالغہ آرائی تخلیق وچ حسن پیدا کریندی ہے۔ ات واسطے شہجی مبالغہ آرائی دا شاعری وچ آپنا جواز موجود ہے شاعری دی آئینی منطق تے آپنا استدلال ہوندے۔ جیرہا انسان دے جذبات کوں متاثر کریندے۔ اتے انسان وچ مسرت دا احساس پیدا کریندے۔ ایہو شاعری دی زبان دا حاصل ہے تے اوں جواز ہے۔ شاعری دی آئینی منطق ہے۔ ات واسطے اوں کوں عقل اتے خالص منطق تے نہیں پرکھنا چاہیدا۔ بلکہ شاعرانہ زبان دا شعور حاصل کرتے اوں

کتنوں لطف اندوز ہوونا چاہیدا ہے۔ حیندے وچ صدیں دی انسانی بصیرت وی موجود ہوندی۔ ات واسطے شاعری دی غیر منطقی زبان آپنا جواز آپ ہوندی ہے۔

سوال ۲۶۔ تہاڑے نزدیک کلچر دی کیا اہمیت ہے۔

جواب۔ اہج پوسٹ ماڈرن دور وچ کلچر کوں بنیادی حیثیت ہے۔ اتے ماضی دے ماڈرن عہد وچ کلچر دی اہمیت کوں نظر انداز کیا گیا ہا۔ حقیقت ایہ ہے جو انسان اتے قویتاں آپنے آپنے کلچر وچ حیاتی گزریدن تے شناخت پیندن، لیکن کلچر کوئی جامد شے نہیں۔ سماج اتے ذرائع پیداواری تبدیلی نال کلچر وچ وی تبدیلی اندی رہندی ہے۔ ایہ سماجی ارتقاء دا ہک حصہ ہے۔ بعض لوک ایندے وچ رکاوٹ بندن۔ مگر تاریخی جبر ایس مزاحمت کوں تروڑ ڈیندے۔ میڈے نزدیک کلچرل تبدیلی ہک مثبت عمل ہے۔ تے ایکنوں قبول کرنا چاہیدا ہے۔ اگرچہ ایہ کہیں حد تک پیچیدہ ضرور ہے۔ کہیں بے کلچر دے اثرات قبول کریندیں ہوئیں آہنی قومیتی شناخت قائم رکھنی چاہیدی ہے۔ حیندے وچ آہنی زبان اتے آہنیاں مثبت روایات شامل ہن۔ میڈے نزدیک کلچر انسانی تاریخ اور انسانی حیاتی وچ بنیادی حیثیت رکھدی ہے۔

سوال ۲۷۔ کیا تاساں ایس گالھ تے یقین رکھدو جو ہر تخلیق کار دا اسلوب آپنا ہوندے۔ کیا ایندا تخلیقی عمل نال وی کوئی تعلق ہوندے۔

جواب۔ ایہ قول اگرچہ ہوں پرانا ہے مگر ایندے وچ سچائی موجود ہے۔ جو انسان کہیں حد تاں نہیں ضرور سماجی جانور ہے۔ اتے ایہ سماج طبقاتی ہے طبقاتی تفریق ہر دور وچ ہر جاہ تے انسانی فکر اتے خیالات تے اثر کریندی رہی ہے۔ اگرچہ تخلیق دا عمل انسانی دماغ دے ہک آنچھے حصے نال تعلق رکھدے حیندے تعلق عقل تے دلیل والے حصے دے متبادل موجود ہے۔ لیکن ایس وجدانی عمل دا تعلق کہیں مانوق الفطرت قوتیں دی بجائے بیرونی اثرات دے نتیجے وچ ترتیب پیندے۔ لیکن ایندے باوجود شعوری نظم و ضبط دا محتاج وی رہندے۔ ات واسطے ہر تخلیق کہیں نہ کہیں حوالے نال آپنے۔۔۔ دی حد تاں معرفتی معروضی حالات نال جڑی ہوئی ہوندی ہے۔ حیندے وچ زبان دا آپنا سسٹم معنی پیدا کریندے۔ ات واسطے تخلیقی اظہار آپنا اسلوب وی نال گھن اندی ہے۔ اہا وجہ ہے جو ہر فطری تخنیک کار دا اسلوب تے اظہار و بیان وی آپنا مخصوص ہوندے جیرھا وندی شناخت بندے۔

سوال ۲۸۔ کیا تاں آپنے کتابیں دی تفہیم کنوں مطمئن ہو۔

جواب۔ میڈا خیال ہے شاید کوئی لکھاری یا فنکار اپنے تخلیقات دی تفہیم کنوں مطمئن ہووے۔ تخلیقی عمل جیندے ویچ ادبی تنقید وی اندی ہے۔ کافی پیچیدہ ہوندے۔ ایندے اُتے اکثر قارئین دی رسائی نہیں ہوندی۔ میں سمجھداں جو میڈی کتاب ”سرائیکی زبان اتے لسانیات“ دی پوری طرح پذیرائی نہیں تھی۔ حالانکہ لسانیات دے حوالے نال ایندے مابعد جدیدیت نقطہ نظر پہلی دفعہ سرائیکی زبان ویچ پیش کیا گئے۔ اینویں مختلف کتابیں جنہیں ویچ تلاوڑے، منارے، لیکھے اتے سرائیکی ادب ویچ معنی دا پندہ ہے۔ تے کی کئی مضامین اہنی تفہیم کنوں محروم رچن۔ ایہ زبان دا مسئلہ نہ ہا۔ بلکہ جدید فکر تے خیالات دی گالھ ہے۔ جیڑھی حالی سرائیکی ویچ مکالمے دی بنیاد نہیں نی۔ ایندے علاوہ تنقید دے مختلف مکاتب دے حوالے نال گالھ عام قاری تائیں رسائی نہیں پاتی۔ تاہم میڈا خیال ہے۔ میڈے خیالات تیں ہک ڈنہہ سرائیکی قاری کوں رسائی تھی ویسی۔

سوال ۲۹۔ کیا سب کچھ لکھن دی آزادی ہے۔ یا کجھ پابندیاں ہوونیاں چاہیدیاں ہن۔

جواب۔ میڈے خیال ویچ ہر فنکار کوں اپنے خیال دے اظہار دی آزادی ہوونی چاہیدی ہے۔ میڈے خیال ویچ تباہی دے ذہن ویچ ”کورے دی پیٹنگ اور یجن آف دی ورلڈ“ آسکدی ہے۔ البتہ اپنے اظہار دی آزادی ویلھے فن دے جیڑھے اپنے تخلیق دے حوالے نال تقاضے ہن۔ اوپورے کرٹے چاہیدے ہن۔ فن تے پابندی دا مسئلہ کجھ حکمرانیں اتے کجھ مخصوص طبقے جیندے ویچ کجھ مذہبی حلقے شامل ہن۔ دی طرفوں تقاضا کیتا ویندے۔ اگر اظہار تے پابندی ہوئی تاں انسانی فکر دے ارتقا دارست زک ویسی جیڑھا خطرناک ہوئی۔

سوال ۳۰۔ کیا ادب دا کوئی علمی فائدہ تھیندے۔

جواب۔ پہلی گالھ تاں ایہہ ہے جو ادب انسان کوں مسرت نال مالا مال کریندے اتے نت نویں بصیرت ڈیندے۔ جیندے نال انسان دے علم ویچ اضافہ تھیندے۔ ایندے علاوہ او کتھار س دا ذریعہ ہوندے۔ انسان دے ذہنی بوجھ یا دباؤ کوں ہلکا کریندے۔ اتے ہک قسم دی تسکین فراہم کریندے۔ کوئی وی ادبی تخلیق لکھاری دے کہیں تجربے یا مشاہدے دا نتیجہ ہوندی ہے۔ جیڑھی بالا خرا انسانی علمی اتے تجربے دے ذخیرے ویچ اضافہ کریندی

ہے۔ میڈ خیال اے۔ ایہ حوالے نال وی ادب انسان دے علم وچ اضافہ کریندے۔

سوال ۳۱۔ جدید سرائیکی شاعری دانواں دور کیرھا ہے۔ یا ایہہ باقاعدہ طور تے کتھوں شروع تھئی ہے۔

جواب۔ جدید یا نویں سرائیکی شاعری دازریں عہد 1980ء کنوں 1990ء تائیں داعہد ہے۔ ایں

عہد وچ سرائیکی غزل، نظم وچ نویں خیالات اتے فنی حوالے نال نویاں تبدیلیاں آئیں ایں

عہد داسب کنوں اہم شاعر ممتاز حیدر ڈاہر اتے اوندی کتاب ”کٹھکول وچ سمندر“ ہنہی جیڑھی

1981ء وچ چھپی ہے۔ عام طور تے نویں غزل تے نویں نظم دامنڈہ ممتاز ڈاہر کنوں ہے۔

اگرچہ غزل وچ ہک حد تائیں اقبال ساکڑی، قیس فریدی کتھائیں کتھائیں سرور کر بلائی اوندا

پیش رو ہے۔ ایں سلسلے وچ ممتاز حیدر ڈاہر وی کتاب ”اندھارے دی رات“ خاصی اہم ہے۔

رفت عباس ایں سلسلے وچ ڈوجھا اہم ناں اہم ہے۔ 1984ء وچ اوندی کتاب ”پڑچھیاں

اُتے پھل“ آئی۔ تاں اوں سرائیکی غزل دانہ صرف مزاج بدل ڈتا۔ بلکہ موضوعات وی بدل

ڈتے۔ غزل وچ بلاشبہ اوہک انقلابی تبدیلی ہنہی۔ جنہیں سرائیکی وچ غزل دے مخالفین دامنہ بند

کر ڈتا۔ 1986ء وچ عاشق بزداری کتاب ”قیدی تحت لبور دے“ وی کافی اہم ہے۔ جنہیں

سرائیکی وچ سیاسی فکر وچ انقلاب برپا کیتا۔ اتے جبر تے نا انصافی دے خلاف احتجاج دی

علامت بنی۔ 1989ء وچ اشوالال دی کتاب ”چھیڑو ہتھ نہ مرنی“ سرائیکی شاعری کوں

رنگ ڈھنگ ڈتا۔ او اپنے مقامی رنگ تے مقامی موضوعات کوں اپنے اعلیٰ تخلیقی جوہر نال اسلا

موثر انداز وچ بیان کیتا۔ جو پہلے کہیں وی ایں مقام تائیں رسائی حاصل نہ کیتی ہنہی۔ مقامیت

اپنے نویں علامتیں اتے استعاریں نال سامنے آئی جنہیں سرائیکی شاعری کوں دنیا دی اعلیٰ

شاعری دے رتبے تے کھڑا کر ڈتا۔ ات واسطے میں ایں ڈہاکے کوں سرائیکی شاعری وچ

تبدیلی دا اہم ترین دور اہداں جنہیں نہ صرف سرائیکی شاعری دا پرانا انداز ختم کیتا بلکہ نوواں انجھا

اسلوب ڈتا جیڑھ سرائیکی شاعری اتے دھرتی دے مزاج دا حقیقی عکاس ہا۔ اتے بعد وچ سحر

سیال، مزیر احمد تے ہن غزل وچ فریاد ویری تے سلیم طاہر قیصرانی نے اوندا اعتماد قائم کیتے۔

سوال ۳۲۔ کیا تہڈے نزدیک متن دی ہک آزاد حیثیت ہے۔

جواب۔ جی! بالکل جبرھلے کوئی متن تکمیل پا گھندے تاں او اپنے خالق کنوں جان چھڑا گھندے

اتے آزاد حیثیت اختیار کر گھندے۔ ہن تائیں اے کجھیا ویندا ہا جو خالق اپنے متن وچ

اپنے خیالات بیان کریندے اتے بعد وچ قاری اوں خالق دے خیالات دریافت کرن دی کوشش کریندے رہندے ہن۔ لیکن حقیقت ایہ ہے اوں وقت زبان دے آپنے آزاد کردار دا قاری کوں ادراک نہ ہوندا۔ حالانکہ زبان دا ہک بالکل آزاد کردار ہے۔ اوہنا آپنا سسٹم ہے۔ جینکوں لینک اتے بیروں نال سمجھیا دیندے۔ اینویں لفظ (نشان) دیاں وی ڈوپرتاں ہوندین۔ جینکوں دال اتے مدلول آکھیا دیندے۔ اتے انہیں دا آپت وچ ہک رشتہ ہوندے۔ اتے اوں رشتے دے ذریعے ہی لفظ اپنے تہ در تہ معنی پیدا کریندے۔ اتے ایں سلسلے وچ او مصنف دے خیالات دا بالکل پابند نہیں ہوندا۔ ات واسطے رولاں بار تھ اینکوں مصنف دی موت اہدے۔ میں آپنے ہک مضمون ”سرائیکی متن دی رد تکمیلی قرأت“ وچ اینکوں بیان کیجے۔ اتے ایں سلسلے وچ اردو ویں بہوں ساریں نظمیں دی قرأت دیاں مثالاں وی ڈوتم۔ جیندے وچ سمندر دابلاوا اتے سارا شگفتہ دیں کی نظمیں دی قرأت دیاں مثالاں وی ہن۔ ایہ ہر حقیقت زبان دے آپنے اندر دے آزاد اتے منظم سسٹم کوں سمجھن دے بعد سامنے آئے۔ جینکوں ابتدائی طور تے فرڈی ہنڈ ساسر نے بیان کیجے۔

سوال ۳۳۔ سرائیکی وچ تساں زبان اتے ادب دے علاوہ انہیں کیرھیں کیرھیں موضوعات تے لکھئے۔
جواب۔ ادب اتے لسانیات دے علاوہ آرٹ، فنون میڈیا پسندیدہ موضوعات رہن۔ جنہیں وچ موسیقی، مصوری، مجسمہ سازی اتے قلم شامل ہن۔ میں جزوی طور تے انہیں موضوعات تے لکھدار ہیاں۔ میڈی کتاب ”لیکھے“ وچ آرٹ بارے ہک انج حصہ ہے۔ ایندے وچ مصوری بارے ڈو مضمون شامل ہن۔ ہک پین دے مصور گویا دی معروف تصاویر بارے ہے۔ اتے ڈو جھانسی مصور پکا سودی مشہور تصویر ”گٹورینکا“ بارے ہے۔ اینویں وادی سندھ دے قدیم آرٹ بارے ہک تفصیلی مضمون ہے۔ ”وادی سندھ دا آرٹ“ دے نال ایں کتاب وچ شامل ہے۔ جیندے وچ ”ڈاسنگ گرل“ اتے ”پروہت بادشاہ“ بارے لکھیا گئے۔ اینویں پٹھان خان دی موسیقی بارے تفصیلی مضمون ہے۔ جیرھاسہ ماہی ”پیلوں“ وچ فقیرا بھگت اتے سرائیکی لوک موسیقی اتے گائیکی تے دی چھپے۔ اتے لومبا بارے ٹائی، گئی قلم اتے ہک مضمون دی چھپے۔